

ӘОЖ 817 373,21; МҒТАР 16.21.47
<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.49>**Б.М. БАЗАРБЕКОВ**^{ID 1}✉, **Б.М. ТІЛЕУБЕРДИЕВ**^{ID 2}¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: bazarbekov.bakbergen2021@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru**А. СЕЙДІМБЕК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СПЕЛЕОНИМДЕРДІҢ
МИФОНИМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ БЕЙНЕСІ**

Аңдатпа. Қазіргі тіршіліктің даму эволюциясы туралы пікірлер ішінде спелеонимдердің алар орны ерекше. Сонымен қатар, олардың семиотикалық қасиеті өте күшті, себебі жалпы онимдерде кодталған түрінде, экстралингвистикалық ақпараттың көп мөлшері сақталып, жинақталған. Зерттеуде А. Сейдімбек шығармаларындағы спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашу көзделіп отыр. Этнограф-ғалым еңбектеріндегі спелеонимдік материалдарды назарға ұстай отырып, топонимикалық кеңістіктегі спелеонимдердің семантикалық аспектілері, топонимдердегі аңыз бен ақиқаттың халықтық этимологиямен сабақтастығы, қазақтардың тілдік санасы мен тілдік бейнесінде кеңістік ұғымының қалай орныққандығы анықталады. Ғаламның мифтік бейнесін спелеонимдер (мифонимдер) деңгейінде көрсетуге әрекет жасалынады. Қазіргі ғылымда мифология деген ұғым туралы ғылыми көзқарастардың әр түрлі екендігін ескерсек, спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашуға мүмкіндік туады. Спелеонимдерге байланысты көптеген ұлттық нышаны бар мифтік және фольклорлық танымдар туралы тілші ғалымдардың пікірлері талданып көрсетіледі. Спелеонимдік концептілердің көп қабатты диахрониялық, хронологиялық деңгейлерін құрайтындығы қарастырылды. Сол қабаттарды, деңгейлерді аршу, талдау, сипаттау арқылы спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін суреттеу маңыздылығы айқындалды. Спелеонимдердің ұлт танымында қабылдануы барлық уақытта тарихи-мәдени қауымдастыққа тән дүниетанымдық ассоциация жүйесінде жүргізіліп отыратындығына дәлелдемелер келтірілді. Сонымен қатар, қазақ даласындағы спелеонимдер (үңгірлер) болашақта кең зерттеуді қажет ететіні, себебі табиғат туралы білім шеңбері осы табиғи ортаның ежелгі атауларын сақтауды қамтитыны айтылады.

Кілт сөздер: мифтік бейне, спелеонимдер, оронимдер, таным, ментальді көрініс, эмприкалық айғақ-деректер, когнитивтік лингвистика, концепт.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Базарбеков Б.М., Тілеубердиев Б.М. А. Сейдімбек шығармаларындағы спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 130–139. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.49>

***Cite us correctly:**

Bazarbekov B.M., Tileuberdiev B.M. A. Seidimbek shygarmalaryndagy speleonimderdin mifonimialyq jane folklorlyq beinesi Mythonymic and Folklore Image of Speleonyms in the A. Seidimbek's Works] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 130–139. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.49>

Мақаланың редакцияға түскен күні 04.04.2024 / қабылданған күні 19.06.2024

В.М. Bazarbekov¹, В.М. Tleuberdiev²¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: bazarbekov.bakbergen2021@mail.ru*²*Doctor of Philological Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru***Mythonymic and Folklore Image of Speleonyms in the A. Seidimbek's Works**

Abstract. Speleonyms have a special place among opinions about the development and evolution of modern life. At the same time, their semiotic property is very strong, because a large amount of extralinguistic information is stored and accumulated in the form of codification in general onyms. The research aims to reveal the mythonymic and folklore image of speleonyms in the works of A. Seydimbek. Taking into account speleonymic materials in the works of ethnographer-scientist, the semiotic aspects of speleonyms in toponymic space, the connection of legend and truth in toponyms with folk etymology, how the concept of space is established in the linguistic consciousness and linguistic image of Kazakhs is determined. An attempt is made to show the mythical image of the universe at the level of speleonyms (myphonims). Taking into account the fact that there are different scientific views on the concept of mythology in modern science, it is possible to reveal the mythonymic and folklore image of speleonyms. It was considered that speleonymic concepts form multi-layered diachronic and chronological levels. By uncovering, analyzing and describing those layers and levels, the importance of describing the mythonymic and folklore image of speleonyms was determined. Evidence was given that the acceptance of speleonyms in national knowledge is always carried out in the system of worldview associations characteristic of the historical and cultural community. In addition, it is reported that speleonyms (caves) in the Kazakh steppe need to be studied and widely studied in the future, as part of the knowledge of nature, preservation of the ancient names of this natural environment is included.

Keywords: mythical image, speleonyms, oronyms, cognition, mental image, empirical evidence, cognitive linguistics, concept.

Б.М. Базарбеков¹, Б.М. Тілеубердиев²¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: bazarbekov.bakbergen2021@mail.ru*²*доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru***Мифонимический и фольклорный образ спелеонимов
в произведениях А. Сейдимбека**

Аннотация. Спелеонимы занимают особое место среди мнений о развитии и эволюции современной жизни. В то же время их семиотическое свойство очень сильно, поскольку большой объем экстралингвистической информации хранится и накапливается в виде кодификации в общих онимах. Целью исследования является выявление мифонимического и фольклорного образа спелеонимов в творчестве А. Сейдимбека. Принимая во внимание спелеонимический материал в трудах ученого-этнографа, семиотические аспекты спелеонимов в топонимическом пространстве, связь легенды и правды в топонимах с народной этимологией, как понятие пространства закрепляется в языковом сознании и языковом образе казахов был определен. Предпринимается попытка показать мифический образ мироздания на уровне спелеонимов (мифонимов). Принимая во внимание тот факт, что в современной науке существуют разные научные взгляды на понятие мифологии, можно выявить мифонимический и фольклорный образ спелеонимов. Считалось, что спелеонимические концепты образуют многослойные диахронический и хронологический

уровни. Путем раскрытия, анализа и описания этих слоев и уровней определена важность описания мифонимического и фольклорного образа спелеонимов. Доказано, что принятие спелеонимов в народное знание всегда осуществляется в системе мировоззренческих объединений, характерных для историко-культурной общности. Кроме того, сообщается, что спелеонимы (пещеры) в казахской степи нуждаются в широком изучении в будущем, поскольку в часть познания природы входит сохранение древних названий этой природной среды.

Ключевые слова: мифический образ, спелеонимы, оронимы, познание, ментальный образ, эмпирические свидетельства, когнитивная лингвистика, концепт.

Кіріспе

Ғаламның мифтік бейнесі мифологиялық жалпы есімдермен қатар мифологиялық жалқы есімдерде де өз көрінісін көрсете алады. Сол себептен біздің бұл хабарламамызды ғаламның мифтік бейнесін спелеонимдер деңгейінде көрсетуге әрекет жасағаннан кейін «спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесі» деп атадық. Әрине бұл шағын тараушада А. Сейдімбек танымындағы ғаламның, нақтырақ айтқанда спелеонимдердің мифологиялық және фольклорлық бейнесін толығымен жан-жақты сипаттау мүмкін емес. Дей тұрғанмен автордың ел мен жерге, оронимдер мен спелеонимдерге қатысты айғақ деректеріне ден қоя отырып, шындық пен аңызды ажырату, рухани-мәдени тектің шығуын танып білу, сол мәдени және рухани бастаулардың сабақтастығын бүгінгі күнге дейін зерттеу ментальді қарастырудың алғышарты болып табылады.

Спелеонимдердің таңбалық (семиотикалық) қасиеті өте зор, себебі оронимдерде (жалпы онимдерде) көптеген тілден тыс «пресстелген» жиынтық түрінде, тілдік мағлұматтар жинақталып, сақталған. Бұл мәліметті ашу үрдісінде спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін суреттеуге мүмкіншілік туады. Сондықтан да спелеонимдерге байланысты көптеген ұлттық нышаны бар таным ақпараттар, ұғымдар болады. Олар спелеонимдік концептілердің көп қабатты диахрониялық, хронологиялық деңгейлерін қалыптастырады. Қарастырған қабаттарды, деңгейлерді оқшаулау, талдау, сипаттау – спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін суреттеу, айқындау болып табылады.

Қазіргі ғылым өркендеп қанат жайған уақытта мифология ұғымы туралы ғылыми көзқарастар әртүрлі. Бір топтағылар мифологияны ауыз әдебиетінің бір саласы деп қарастырады, сондықтан бұл топтағылар, мифологияға әдеби тұрғыдан баға беріп, оның қалыптасуын әдеби (көркемдік, тілдік және т.б.) процестер мен сипаттамалар туралы қорытынды жасайды. Екінші топтағылар миф ауыз әдебиетінің шеңберінен шығып, гуманитарлық ғылымдардың тоғысында орналасқан ғылыми пән болып саналады деп қарастырады. Бұлай болған жағдайда мифтік саланы дамытудың терминдік, әдіснамалық, теориялық жүйесін дамыту керек.

Қалай болғанда да миф, мифонимиялық атаулар ойдан шығарылған жасанды нәрсе емес. Халықтың өзі мен дүниетанымы туралы рухани тәжірибесіне сүйенген стереотиптік деңгейдегі ақиқаты. Спелеонимдерге байланысты біз қарастыратын мифонимиялық атаулар ол ойдан шығарылған өтірік, жасанды дүние емес, нақты халықтың, қоғамның танымы мен рухани дамуына байланысты қалыптасқан, тарихи негізі мен логикасы бар, яғни «ақиқат» деп есептейтін дүние. «Көптеген мифологиялық бейнелер, мифонимдер уақыт өте келе тілде жоғалып, ал кейбіреулері аңыздар мен хикаяларда сақталып қалған болса, кейбіреулері географиялық объектілердің атаулары ретінде бекіген. Сондықтан аталған топонимикалық деректер олардың кейбіреулерін қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді» [1, 170-б.].

«Қоғам уақыт пен кеңістікте өзгеріссіз қала аламайды. Тас ғасырынан бергі адамзат қоғамдық дамудың, этностық, тілдік, кәсіптік, т.б. өзгерулердің талай сатысынан өтті.

Сондықтан миф те оған ілесе өзгеріп отырады. Ескі қоғамды алмастырған әрбір жаңа қоғам, өз ежебілігін «таза, бос жерден» бастамайды, өзіне дейінгі қоғамның ежебілік мифтік келтірімдерінің бір бөлігін қабылдап, өзгертеді, жаңасын қосады, күрделендіреді. Осылайша қоғам ауысқан сайын, миф те ауысып отырады, бірақ бұрынғы қоғамның ежебілік түсініктері сарқыншақ түрінде сақталып отырады» [2, 25-б.]. Осы тұрғыдан келгенде А. Сейдімбектің сөздік қорындағы, әдет-ғұрыпындағы, фольклорындағы, мінез-құлқындағы көрініс тапқан ежелгі бірліктер сан мыңдаған жылдардағы өзгерістердің соңғы нәтижесі болып табылады.

С.Е. Керімбаеваның ғылыми-зеттеу жұмысындағы ғаламның мифонимиялық модель үш деңгейге негізделген жалқы есімдер тұрғысынан қаралады: «Қазақ мифологиялық жүйесіне көптеген әлем халықтарының мифологиялық жүйесі сияқты әлемнің жоғары – аспан, орта – жер, төмен – жер асты (кез келген табиғи жер асты объектілерінің атауы, спелеонимдер (Б.Б.) әлем деңгейлері мүшеленеді әрі сәйкестендіріледі» [3, 20-б.]. А. Сейдімбектің негіздемесіне сүйенер болсақ, кең байтақ даладағы үңгірлердің көпшілігі тарихи оқиғалармен, тарихи тұлғалармен байланысады. Оған дәлел: Шығыс Қазақстандағы Еңлік пен Кебекке пана болған *Үйтас үңгірі*, Балқан таудағы *Мәдидің қара*, Ойылдағы *Құныскерейдің*, Ұлытаудағы *Асанқайғының бәйбішесі Тана* жерленген шыңның басындағы *Ақмешіт әулие*, Көкшетаудағы *Кеңесарының үңгірлері*, т.б.

Жоғарыдағы көрсетілген спелеонимдер тарихи кісі есімдерінің атымен аталғанымен, өзінің көнелігімен әлемнің зерттеуші-ғалымдарының назарын аударады. Зейін салып қарасақ, спелеонимдер тіл – мәдени символ ретінде оның тарихи семантикасы да бөлек коннотацияларды жинақтаған. Тіл сияқты спелеонимдер де ақпарат бере алатын таңбалық жүйе болып табылады, бірақ тілден айырмашылығы өздігінен толыққанды ұғым бере алмайды. Өйткені спелеонимнің жиынтығы ең алдымен есте сақтау емес, оның негізгі қасиеті жинақтау мен абсолюттік орталыққа талпыну болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеуде спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашу назарға алынғандықтан, этнограф-ғалым еңбектеріндегі спелеонимдік материалдарды пайдалана отырып, сипаттама жасу, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу, жіктеу, талдау сұрыптау тәсілдері қолданылды. Ұлы Дала кеңістігіндегі қазақтардың тілдік санасы мен тілдік бейнесінде кеңістік ұғымының қалай орныққандығын анықтауда концептуалдық талдау әдісі қолданылды. Спелеонимдік концептілердің көп қабаттылығы талдау арқылы лингвомәденитанымдық сипаттамалар беруге көмектеседі. Спелеонимдердің мифологиялық болмысын тек реконструкциялау жолымен ғана тануға болатындығы сипаттау, талдау әдістері арқылы жүеге асырылды.

Талдау мен нәтижелер

Спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық даму эволюциясын танып білу үшін, адамзаттың рухани жетілуінің баспалдақ жолын білу үшін, тіршілік сабақтастығын байқау үшін спелеологиялық дерек – таным қажет. Үңгірдегі бейнелеу өнерін былай қойғанда, археологиялық тұрғыдан табылған материалдық бұйымдардан-ақ саналы өмір, адам әрекеті мен шығармашылығы туралы айтуға әбден болады. Үңгірдегі қабырға суреттерінің басым бөлігі өңі солып, күңгірттенгені қазақтың көне мифологиясына жетелегендей. Оны қазақ мифологиясының болмысын қайта құру арқылы ғана тануға болады.

Спелеологияның аужайына қатысты А. Сейдімбек «Қарлы үңгір» туралы төмендегідей деректер келтіреді: «Үңгір тас қараңғы түпкіріндегі бейнелі суреттерден бастап, ең қарапайым тас құралға дейін алғашқы адамдардың күн көріс тырбанысы, еңбек әрекеті туралы да көшелі ой өрбітуге болады. Жануарлар әлемінен адамдардың саналы еңбек әрекеті

бөлініп шыққан кезден бастап, олардың шығармашылық-рухани өмірбаяны басталады. Сол өмірбаяннан бүгінгі болашақ бас тарта алмайды. Тарихи танымның бұлтартпас айғағы осындай» [4, 128-б.].

Түрлі мәдениеттің өзіндік сақтау қоймасы болатындығы белгілі, ал спелеонимдердің лексикалық құрамы бұрынғы өткен дәуірлермен тарихи кезеңдер туралы этномәдени ақпараттардан құралады. Сондықтан да болса керек А. Сейдімбек ғылыми-танымдық еңбектерінде адам мен табиғатты қабыстыра суреттеп, түрлі құбылыстарды жан-жақты бейнелеуді көздеп отырады. Ұрпақтар сабақтастығына қатысты рухани әңгіме өзінен өзі үңгірлер шежіресіне (спелеонимдерге) тізгін тартқызады. Бұл орайда спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашу үшін тарихи-теориялық ой-тұжырымдармен қатар эмприкалық айғақ-деректерге, тағы да киелі кеңістікпен танысуға жол ашатын мәселелерге мән беріп отыру қажет.

А. Сейдімбектің көркем туындыларында өмірдің ұлттық бейнесі, психологиясы көрінеді. Оның бір ғана дәлелі Жезқазғанның алып шахталарын аралағанда қаламгердің ұлттық, көркем ойлау шеберлігі оның көркем мәтінінің ішкі рухынан сезіледі. Автордың рухани жан дүниесіне сәйкес оның үңгірлер туралы көркемдік әлемі былайша жасалған: «Бірде Жезқазғанның алып шахталарын аралағанымыз бар. Сонда мыс рудасының кезекті бір кесегін опырып түсіргенде арғы жағынан сау етіп төгілген ордалы жыланды көзіміз көрді. Осынау төбе құйқанды шымырлататындай суық көрініске алғаш куә болғандардың талайы тіксініп, абыржып қалды. Тек байырғы қарт кеншілер ғана: «жылан ордасы ғой, тиіспендер, бәрібір өлтіріп тауыса алмайсыңдар, қазір өздері қуыс-қуысқа сіңіп жоғалады», – деп басу айтып жатты» [4, 129-б.].

Жалпы түсті металл рудасы шығарылған өңірлердің температурасы басқа өңірлермен салыстырғанда ауа температурасы екі-үш градусқа көтерілетіні белгілі. Жыландар жиі түсті металл кендері бар жерлерде пайда болатыны – осынау болмашы жылулықты сағалайтындығынан болса керек. Бұл жерде экстралингвистикалық факторлардың спелеонимдік номинацияға әсер ету дәрежесіне мән беруіміз керек. Мәселен, *Мыңшұқыр үңгірі* мұнда жергілікті пайдалы қазбалар кен орындары орналасқандығын білдірсе, *Қаратас үңгірі* темір рудасының мол екендігінен хабардар етеді, *Көк тас үңгірі* мыс өндірілген орын болғандығының дәлелі болса керек. Бұл атау алтынның бар екенін көрсетеді. Әрине тегін емес, Жезқазған мыс өндірілетін жерді білдіреді. Жыланды – түсті металл пайдалы қазбалары көп жерлерге байланысты қойылатын атау.

Қай мифтік дәстүрде болсын, кейінгі дамыған діндерде жылан аса маңызды орынға ие. Жылан – мифологиялық дәстүрлердің барлығында дерлік кездесетін символ. Бір жағынан ол өнімділікпен, жермен үңгірмен сай-сала жырамен байланысты тұрпат болып табылады. Жылан тұрпаты кейінгі палеолит заманында-ақ аса маңызды рөлге ие болған. Жоғары полеолиттің соңына таманғы археологиялық ескерткіштер – үңгірдің, жартастың кескіндеріндегі жылан бейнелері, діни сенімдердегі жылан культінің сарқыншақтары – нақ осындай тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Мифонимиялық және фольклорлық таным бойынша *аспан әлемі*, *жер беті әлемі*, *жер асты әлемі* бар. Әр әлемнің өз өмір сүретін тұрғындары, соларға қатысты мифтік аңыз-әңгімелерде жинақталған архаикалық көзқарасты байқау қиын емес. Аспан әлемінде құдіретті күшті *Тәңір*, *Ай мен Күн* болса, жер беті әлемінде, оның кіндік ортасында *Көктөбе*, *Қазығұрт*, *Бектау ата*, *Ұлытау*, *Бәйтерек*, т.б. табиғи нысандар орналасқан. Ал енді жер асты әлемінде *Телегей теңіз*, *Көк өгіз су*; табиғи жер асты объектілерінің атаулары: *үңгір*, *лабирент*, *сифон*, *жер асты суы*, т.б.

Мифонимер мен фольклорлық шығармаларда (ертегілерде, эпостық жырларда) Жылан Бапы хан жер асты елінің иесі, – деп айтылады. Жігіттер мен қыздарға ғашық болған жыландар оларды жер астындағы өз мекеніне алып кетеді. Телегей теңіз су асты, үңгірлер,

жер асты – төменгі әлем, өлілер дүниесі, яғни жылан кейіпіндегі өлілер әлемінің тұрғындары, әруақтар. А. Сейдімбек жыланды ертегілік эпостарда кездесетін символ ретінде қарастырады, ол өз кезегінде үй ошағымен, отпен, сумен ассоциацияландырып отырады. Мифтік бейнедегі жылан адамдардың ақиқат дүние туралы санадағы білім мен когнитивтік ойлаудың таңбалары мен белгілері арқылы сақталғанын автордың көркем мәтінінен аңғаруға болады.

А. Сейдімбек спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесінен халықтың өмір тәжірибесімен сабақтас сыр іздейді. Ол сырды ғылыми өремен ұштастырып отырады. Автор өзінің ғылыми еңбектерінде спелеонимдерге байланысты мынадай мәселелерге көңіл бөлінеді: Қазақтың «Күн астындағы күнекей қыз», «Ер Төстік» сияқты қиял-ғажайып ертегілердің кейіпкерлері үнемі жер астына түсіп, шығып жүреді. Олардың қай-қайсысында да Жылан Бапы хан жер асты патшалығының билеушісі болып табылады. «Адамның жастығы» ертегісіндегі бөлімдерге назар аударайық.

«Сол кезде Шалқұйрыққа тіл бітіп:

– Біз енді жер астына түстік, бізге бұдан былай жер астының елі жолығады. Біраз жүрген соң *Жылан Бапы ханның* ордасына келеміз. Жылан Бапы ханның ордасына келгенімізде, мені алысқа қойып, өзің ордаға кіресің. Ордаға кіргенде есінде болсын: үйге кіргенде екі босағадан екі қара шұбар жылан ысылдап тұра келеді. Олардан сескенуші болма, олар – Жылан Бапы ханның есігін күзеткен құлдары. Төр алдына бара бергенде, екі сұр жылан ысылдап келеді де, екеуі де жеңіңнен кіреді де, қойныңнан шығады. Қойныңнан кіреді де қоншыңнан шығады. Олар Жылан Бапы ханның ұлы мен қызы болады. Төрге отыра бергенде, дәу екі сары жылан ысылдап тұра келеді, одан да сескенбе. Бұлар Жылан Бапы ханның өзі мен әйелі, егер бұдан сескенсең сені Ер Төстік демейді, жер астының еліне қадіріміз болмайды, жер үстіне жол тауып шыға алмай қаламыз» [5, 205-б.], – дейді.

С. Қондыбай спелеонимдермен сабақтастыра отырып, жылан культі жөнінде көптеген мифтік, тарихи, лингвистикалық, этнологиялық, тотемдік, фольклорлық, т.б. деректерді молынан жинастырып, арғықазақ мифологиясындағы мифтік танымын жан-жақты әрі орынды көрсете білген. Мұны «Арғықазақ мифологиясы» деп аталатын төрт томдық еңбектен көруге болады. Онда өте кең, көп қабатты жылан культіне қатысты келесі спелонимикалық деректер бар. «Шаямардан» деген патша есімі – «Шаямардан патша», ал «Шаһимардан» деген баланың есімі – «Жылан қабықты жігіт» ертегілерінде кездеседі. «Шах» сөзі парсы тілінен аударғанда «патша, хан» дегенді білдірсе, «мар», «мари», «мардан» сөздері жылан деген мағынаны білдіреді. «Омар ата», «Шахмардан» (Шахимардан, Шаямардан, Шаймердан) есімдері «жылан баба», «жылан патшасы» деген мағынаны білдіреді [2, 297-б.].

Қазақ ертегілеріндегі Мар-ата, Шахимардан, Шаямардан есімді кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен тұрпаты «Жылан баба хан», «Жылан Бапы хан», «Жылан баба» деп аталатын басқа кейіпкерлерге ұқсайды. Осы тұрғыдан келгенде, А.Сейдімбек атаулардың ұқсастығына қарағанда, олардың барлығы мифтік кейіпкердің спелеонимдерге қатысты нұсқалары деп тұжырымдайды.

Сонымен қатар төменгі дүние кеңістігінде жер асты әлемі, қазақ мифтерінде Телегей теңізі, Көк өгіз су әлемі, Кұрдым, Кұрсай, Қорқыт, Нұрбұлақ, Құндыздың қара теңізі, Алты су, Төрт бұлақ деген атаулар кездеседі. (соңғы мифтер С. Қондыбайдың зерттеулерінен алынған) [2, 40-б.]. Қазақтың мифологиялық үлгісінде (басқа нұсқада) төменгі дүние жер асты ретінде сипатталған. Көне түркі руникалық ескерткіштерінде кездесетін жер асты билеушісінің аты – Эрклиг»

А. Сейдімбек мұндай фольклорлық ертегілердің, біріншіден, оның тау-кен дәуірінде дүниеге келгеніне күмән жоқ дейді. Ол Андрондық, Беғазы-Дәндібай мәдениетінен алынған деректер байтақ далалық ұрпақтың көшпелі мал шаруашылығының ырғақты жүйесіне

енгенге дейін отырықшы болғанын көрсетеді. Орталық Қазақстан облысындағы Мыңшұқыр, Сорқұдық, Айнакөл, Қырыққұдық, Милықұдық, Жезқазған, Саяқ, Ақшатау, Кеңгір (Кең үңгір), Бестөбе, Жосалы атаулары сонау замандардың толғаныстарының жаңғырық белгісі іспеттес деп қарайды. «Ер Төстік» ертегісінде кездесетін *Сорқұдық* қазақ даласында қазір де кездесетінін айта келіп, ертек пен өмір шындығының арасындағы сәйкестілікті ұлттық танымдағы ақпараттармен жүйелеп көрсетеді.

Әлемнің мифтік бейнесін сипаттайтын қазақ ертегілерінде кездесетін судың жағасы, су асты, судың үсті көріністері бар. Мысалы, Әлібек батыр дария сыртынан тыс әлемде қалыңдық іздейді, үш алып адам батырды су астындағы зынданға қамады, «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде су астындағы зынданның кілті туралы сюжет бар. Сол сияқты, қазақ фольклорында Ер Төстік, Қарамерген сияқты батырлар, Алпамыстың Шұбар аты сияқты үнемі мыс сарайында немесе темір құрсауда қалып қойғаны белгілі.

Сонымен қатар, қазақ фольклорлық шығармаларындағы Ер Төстік, Таусоғар, Шойынқұлақ, Қарамерген, Жылан Бапы сияқты кейіпкерлердің жер астында жүруі, Шалқұйрықтар мен Шұбар аттардың жез сарайларға қамалатыны, Көлтаусардың су түбінен мыс қазан алып шығуы мифологиялық рухани сабақтастықтың нобайын танытады. Қазақ фольклорлық дәстүріндегі «үш отау», «қырық сарай», «қырық бөлме» деген ұғымдардың да спелеонимдерге қатысы болғандығын топшылауға болады.

Осы тұрғыдан келгенде А. Сейдімбек өзінің зерттеу еңбектерінде адамзаттың тарихи-әлеуметтік даму эволюциясын танып білу үшін, рухани жетілдірудің тегін тектеу үшін, туған жер төсіндегі саналы тірлік сабақтастығын бажайлау үшін спелеологиялық дерек – таным қажет деп есептейді.

Спелеонимдердің мифологиялық бейнесі – әр түрлі қабаттардан тұратын лингвистикалық құрылым, оның мәнін, білім жүйесін – мифонимдер арқылы таным. Сонымен қатар, спелеонимдердің мифологиялық когнитивті бейнесі бір кезеңде қалыптасқан, бір күйде қатып қалған лингвистикалық танымның бейнесі емес, бұл спелеонимдер үнемі өзгеріп отыратын көптеген ғасырлар бойы өзгеріп, әртүрлі культтердің әсерін жинақтаған диахрондық құрылым.

А. Сейдімбек мифологиялық таным кеңістігін сакральдық тұрғыдан бірыңғай емес деп түсіндіреді. Ал мифологиялық әлемде болмыс біртұтас құрылым қалыптасатын шоғырланған орталық, центрлік шеңбер деп болжанады. Мистикалық энергиясы бар аумақтар, тотемдік орталықтар және бейтарап энергетикалық аумақтар, адамдарға ыңғайлы және жағымсыз қасиеттері бар зиянды кеңістіктер. Спелеонимдер жүйесі кеңістіктің жоғарыда аталған ментальдік стереотиптерінің экспликациясы болып табылады, - деп мәселені тереңнен зерттеп, айқындап береді.

Белгілі бір онимдік атауларының өз бойында тарихи-әлеуметтік, бір этносқа тән этнографиялық, географиялық, т.б. деректерді молынан сақтап отыратыны даусыз мәселе. Сондықтан да қазіргі таңда спелеонимдерді тек тілдік заңдылықтар аясында ғана зерттеумен шектелмей, сол жердің тарихына, тарихи-әлеуметтік жайларына, тарихи-мәдени өмір жолына қатысты қарастыру қажеттігі туындауда. Бұл жайлар қазақ халқының сан ғасырлық көші-қон жолдарында қалыптасқан онимдерінде де өз ізін қалдырып отырған [7, 181-б.].

«Спелеоним» тұжырымдаманың «хронологиялық» құрылымындағы келесі қабат ономастикалық атаулардың тарихи түрінің лингвистикалық онимдері болып табылатын тарихи спелеонимдер деп аталады. Мифологиялық ойлау түрінен тарихи ойлау түріне көшу, біздің көзқарасымыз бойынша, спелеонимиялық атаудың бір түріне көшудің алғышарты болып табылады. Мұнда мифологиялық сананың қалдықтары көптеген мыңжылдықтар бойы өмір сүре келе спелеонимдердің тарихилығымен алмасады. «Адам ой-санасының тарихи даму кезеңінде архаистік сананың жаһандық бір жерге шоғырлану (интегралдық, әмбебап)

детерменизмi бiрiншi орынға кiтерiлмейдi, мұнда уақыт пен кеңiстiк, олардың пайда болу кезеңдерi негiзге алынады» [8, 124–125-бб.].

Еуразия жапсарында керiлiп жатқан Ұлы Дала аймағының, оның iшiнде қазақ халқының қиян дiуiрлер шежiресi тарихи деректер арқылы тiл қатады. Түркi халықтарының ата-бабалары тарихи тiл этностық кеңiстiгiнiң буырқанған тайқазанында ру, тайпалар мен этностар мидай араласып, ғасырлар бойы тiршiлiк еткен. Сондықтан да мiдениеттiң тiлмен байланысы, ғалам туралы тұжырымдамалық түсiнiктердi тiркеу, сақтау (жинақтау), жинақтау және жүзеге асыру (спелеонимдер) (транслиациялау) үшiн тiлдiк таңбаларды пайдаланудан құралады. А. Сейдiмбектiң пайымдауынша, осы тiлдiк таңба қазақтың дәстүрлi мiдениетiне, фольклоры мен этнографиясына соны пайымдаулар жасайды. Мiдени-семиотикалық ақпарат, әдетте, қоғам мүшелерi арасындағы тiлдiк коммуникацияда жүзеге асырылады.

Оған дәлел Қазақстан тiрiнде кездесетiн бiтiмi мен кiлемi жөнiнен айрықша алып үңгiрлер: *Бектау ата, Қоңырәулие, Шолақ бұлақ, Алып үңгiрлер* туралы А. Сейдiмбек өз ойын былайша өрбiтедi: «Бектау ата үңгiрiнiң кiрер аузы едiуiр кең. Оншақты қадам басқан соң үңгiр iшi кеңiп сала бередi. Үңгiрдiң ұзындығы алпыс, жетпiс қадам, биiктiгi бес, он метр болғандай. Бұрыштанып бiтетiн төргi түкпiрiнде тереңдiгi бiр метр шамасында тұщы суы бар. Суы мейлiнше суық. Түбiнде ағаш бұлақтары, арша сабақтары бар. Үңгiрдiң орта тұсынан асқанда төбесiнен саңылау тесiк көрiнедi. Iшкi қабырғаларының қара қошқыл бiтiмi бұл үңгiрдiң ұзақ уақыт адамға тұрақ болғанын көрсетедi» [9, 12-б.].

Осы ретте А. Сейдiмбектiң ғылыми еңбектерiндегi топонимдiк материалдарды өз алдына дербес зерттеу – халқымыздың тiл тарихы мен әдебиет, мiдениет, ономастика саласына қыруар, мол да бай мағлұмат берерi даусыз. Қазақстан жерiндегi алып үңгiрлердi (спелеонимдердi) арнайы зерттеген этнограф-ғалым қазақтың дәстүрлi мiдениетiне, фольклоры мен этнографиясына қатысты соны пайымдаулар жасайды. «Ұлттық ономастикалық атаулар жүйесi мiдени-ұлттық, тарихи, географиялық, дүниетанымдық факторлардың негiзiнде түзiлгенi белгiлi. Өкiнiшке орай, ономастикалық қатар түзуде мiдени-ұлттық дәстүр бұзылып, отаршылдық онимдер пайда болды» [10, 77-б.].

Оның айтуынша: «Бектауата үңгiрi туралы ел жадында күнi бүгiнге дейiн сақталған аңыз-әнгiме, ән-жыр көп». Бектауата үңгiрiнiң жанында Ұранқай деп аталатын шағын төбе бар. Сол жердiң жергiлiктi халқы Бектауатаның атын тура атамай «әулие» деп құрмет тұтқан. Осы аймақтың тұрғындары «Әулие» әнiн:

«Әулиеге Ұранқай тиiп тұрар,

Өзге таудың еңсесi биiк тұрар.

Сен есiме түскенде, сүйген сәулем,

Iшiм жалын, сыртым от болып күйiп тұрар», – деп шырқайды [9, 173-б.].

Сонымен, алып спелеонимдердi автор құрылымдық жағынан болсын, болмыс-бiтiмi жағынан болсын қазақ халқының бiр тамырдан өрбiген бiр тұтас этностың дiңгегi ретiнде қарастырады. Алып үңгiрлердiң дәстүрлi тарихын Ақселеу Сейдiмбек қазақтың көшпелi өмiр салтының танымымен байланыстырады.

А. Сейдiмбектiң мәлiмдеуiнше қазақ даласындағы келесi бiр алып үңгiр – Шыңғыстаудағы «Қоңырәулие» үңгiрi. Үңгiрдiң кiрер аузы кең. Iшiнiң биiктiгi жетi, он алты шақырым шамасында, енi қырық, елу шақырымдай, ұзындығы жүз жиырма, жүз елу шақырымдай болады. Түбiнде үлкен тұщы көл бар.

Қазақ даласында көне заманнан бастап, соңғы ғасырларға дейiнгi аралықта белгiлi болып отырған ең үлкен үңгiрдiң бiрi – «Шолақбұлақ» үңгiрi. Бұл үңгiр Едiрей тауының iшiнде. Үңгiрге кiру ол орналасқан Жартасты төбенiң аңғарынан басталады. Жалғыз адам жүрелеп кiрердей үңгiр аузы он, он бес метрдей төмен құлдилап барады да, әрi қарай кең сарай алаң болып келедi.

А. Сейдімбек бұл үңгірдің ұзындығының төрт жүз, бес жүз метрдей болатындығын айта келе, табиғаттың осынау ғажайып жаратылысы өз қойнына небір қызықты құпия-сырды бүгіп жатқанына күмән тудырмайды.

Қазақстандағы спелеонимдер туралы орыс ғалымдары Н.Я. Коншин, М.П. Русаков, Н.П. Разумовский, Н.И. Наковник сияқты геолог ғалымдар зерттеп, жазбалар қалдырған. «Орталық Қазақстандағы Беғазы-Дәндібай мәдениеті» атты тамаша еңбегінде Әлкей Марғұлан үңгірлердің атаулары туралы егжей-тегжейлі баяндайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, спелеонимдердің ұлт танымында қабылдануы барлық уақытта тарихи-мәдени қауымдастыққа тән дүниетанымдық ассоциация жүйесінде жүріп отырады. Ақселеу Сейдімбектің ғылыми шығармашылық еңбектерінде қазақ топонимдері мен этномәдени атауларының когнитивтік сипаты, сондай-ақ қазақ мәдениеті мен фольклоры қазақ танымында маңызды рөл атқарады. А. Сейдімбек еңбектеріндегі спелеонимдік материалдарды пайдалана отырып, қазақтардың тілдік санасы мен тілдік бейнесінде кеңістік ұғымының қалай орныққандығы ашып көрсетілді. Қазақ даласындағы үңгірлердің көлемі – жолаушыға арналған белгі ғана емес екендігі ұлт талғамының танымымен айғақталды, халықтың ең құрметті ескерткіштерінің бірі екендігі назарда болды. Сондықтан, табиғи ортаның ғасырлар бойы жұмбақ атауларын рухани танымда сақтау арқылы табиғатты тану саласына да қатысты екендігі түрлі материалдармен дәлелденді.

Спелеонимдер халықтың өткен өмір тәжірибесімен тығыз байланысты, осы тұрғыдан келгенде этнограф-ғалым А. Сейдімбек еңбектеріндегі «спеология» саласының өзіндік ерекшеліктері талданып, тұжырымдалды. А. Сейдімбек еңбектеріндегі спелеонимдердің этномәдени атаулары тақырып деңгейінде жан-жақты қарастырылып, деректерді қажетіне қарай орыналастыра білдік, пайдаланған шетелдік, орыс, қазақ ғалымдарының теориялық пайымдаулары мен көзқарастарын саралай келіп, нақты тілдік фактілер арқылы өзіндік тың тұжырымдар жасалынды. Зерттеуімізде топонимдердің бір саласына жататын спелеонимдердің семиотикалық қасиеті, оронимдерде (жалпы онимдерде) көптеген тілден тыс «пресстелген» жиынтық түрінде, тілдік мағлұматтардың жинақталып, сақталғандығы айғақталды.

Қазақ фольклорлық шығармаларында спелеонимдердің көптеп кездесетіндігі олардың алатын орны мен ерекшеліктерін дәлелдейді. Жоғарыда келтірілген ұлттық болмысты ашу арқылы спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін суреттеуге мүмкіндік туды. Спелеонимдік концептілердің көп қабатты диахрониялық, хронологиялық деңгейлерін қалыптастыратындығы дәлелденді.

Мифологиялық әлемде спелеонимдік болмыс біртұтас құрылым шеңберінде қалыптасатын шоғырланған орталық – центрлік шеңбер болып табылады. Спелеонимдер жүйесі кеңістіктің жоғарыда аталған ментальдік стереотиптерінің экспликациясын құрайды, – деген тұжырым ұсынылды.

Спелеонимдердің мифонимиялық және фольклорлық бейнесін ашудағы ізденісімізде үңгірлерге байланысты атаулар халық арасындағы топонимиялық аңыздар қатарына жататындығы ескеріле отырылып, оның арғы жағында қазақтың рухани және материалдық мәдениеті, ұлттың танымдық болмысы, ментальді-когнитивтік түрде таңбаланғанымен ерекшеленетіндігі көрсетіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тектігүл Ж.О., Дузмагамбетов Е.А., Баядилова-Алтыбаева А.Б. Қазақ топонимдерінің мифологиялық қабаты // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №1. Том 185. – Б. 167–179.

2. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4 томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 510 б.
3. Керимбаева С.Е. Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке: Автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2004. – 27 с.
4. Сейдімбек А. Алты томдық шығармалар жинағы. 2-том. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Астана: Фолиант, 2010. – 816 б.
5. Қазақ ертегілері. 10 томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Өнер, 1997. – 405 б.
6. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4 томдық шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 486 б.
7. Жартыбаев А.Е. Тарихи көш жолдарында таңбаланған топонимдер (Сарыарқа өңірі материалдары негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 179–190.
8. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының когнитивтік, лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Cyber Smith, 2019. – 316 б.
9. Сейдімбек А. Этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
10. Уали Н. Қазақтың дәстүрлі сөзсәптамасы: тілтанымдық үзіктер. – Алматы: Қазақ тілі, 2020. – 208 б.

REFERENCES

1. Tektigul J.O., Duzmagambetov E.A., Baiadilova-Altybaeva A.B. Qazaq toponimderinin mifologialyq qabaty [Mythological layer of Kazakh toponyms] // Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy. – 2022. – №1. Tom 185. – B. 167–179. [in Kazakh]
2. Qondybai S. Argyqazaq mifologiasy. 4 tomdyq shygarmalar jinagy. 1-tom [Proto-Kazakh mythology. Collection of works in 4 volumes. Volume 1]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 510 b. [in Kazakh]
3. Kerimbaeva S.E. Onomasticheskaia eksplikacia mifologicheskoi modeli mira v kazahskom iazyke: Avtoref. ... kand. filol. nauk. [Onomastic explication of the mythological model of the world in the Kazakh language: Abstract]. – Almaty, 2004. – 27 s. [in Russian]
4. Seidimbek A. Alty tomdyq shygarmalar jinagy. 2-tom. Qazaq alemi. Etnomadeni paiymdau [Collection of works in six volumes. Volume 2. Kazakh world. Ethnocultural reasoning]. – Astana: Foliant, 2010. – 816 b. [in Kazakh]
5. Qazaq ertegileri. 10 tomdyq shygarmalar jinagy. 1-tom [Kazakh fairy tales. Collection of works in 10 volumes. Volume 1]. – Almaty: Oner, 1997. – 405 b. [in Kazakh]
6. Qondybai S. Argyqazaq mifologiasy. 4 tomdyq shygarmalar jinagy. 3-tom [Proto-Kazakh mythology. Collection of works in 4 volumes. Volume 3]. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 486 b. [in Kazakh]
7. Jartybaev A.E. Tarihi kosh joldarynda tanbalangan toponimder (Saryarqa oniri materialdary negizinde) [Toponyms marked on historical streets (based on the materials of the Saryarka region)] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №4 (118). – B. 179–190. [in Kazakh]
8. Tileuberdiev B.M. Qazaq onomastikasynyn kognitivtik, lingvokonceptologialyq negizderi [Cognitive, linguoconceptological foundations of Kazakh onomastics]. – Almaty: Cyber Smith, 2019. – 316 b. [in Kazakh]
9. Seidimbek A. Etnomadeni paiymdau [Ethnocultural reasoning]. – Almaty: Sanat, 1997. – 464 b. [in Kazakh]
10. Uali N. Qazaqtyn dasturli sozsaptamy: tiltanymdyq uzikter [Traditional Kazakh speech: language excerpts]. – Almaty: Qazaq tili, 2020. – 208 b. [in Kazakh]